

Ігор КОЛЯДА, кандидат істор. наук, Інститут історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова,
Микола ВИГОВСЬКИЙ, доктор істор. наук,
Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА, кандидат істор. наук

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ми живемо в епоху переходу від тоталітарної державної моделі до демократичного суспільства, в центрі якого стоїть не держава та її інституції, а особистість, її інтереси, потреби. Кожен народ, великий чи малий, прагне осмислити власну історію — минуле і сучасне буття, думкою-мрією заглянути в майбутнє. Людству відомі героїчні національні епоси народів — «Іліада» та «Одіссея» легендарного грецького співця Гомера, індійський епос — «Манабхарата», французький «Пісня про Роланда» історичні думи та пісні українців і багато інших.

Саме художня література допомагає конкретизувати сухі рядки підручника, забезпечує учням більш змістовне бачення тих подій, які вони вивчають за програмою. Побут, звичаї, вірування, при-

рода, люди минулого дають відповіді на багато запитань, дають можливість учням зрозуміти внутрішній світ людини минулого, поставити умовно себе на її місце і зрозуміти їх вчинки.

Майстерне застосування художньої літератури, а також пробудження до неї інтересу в учнів відкриває широкі перспективи в методичному відношенні.

Художня література емоційно насичує урок, підвищує його якість, звільняє розповідь викладача від надмірної абстрактності та схематизму. Захоплення розповіддю, її естетична приналежність підтримують неослабну увагу учнів протягом усього уроку, а це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко. Робота над вивченням художньої літератури розвиває мову учнів, збагачує мову й самого вчителя, дає можливість образніше викласти зміст уроку.

Отже, пізнавальне, виховне і методичне значення використання художньої літератури у навчанні історії України велике і незаперечне. Тому художня література має стати постійним супутником вчителя історії України.

«Вдало введені в процес викладання програмного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого»

[1]. Уява учнів про ті чи інші події, які вони вивчають, під впливом художніх образів стає повнішою, вичерпнішою, хід історичного процесу постає перед учнями не у вигляді голих абстракцій і узагальнень, а в яскравому зображенні і зіткненні живих конкретних людей історичного минулого з їх ділами, почуттями і інтересами.

Уривки з того чи іншого художнього твору використані на уроці історії України,

підсилюють інтерес до історичної науки взагалі, до епохи, що вивчається, зокрема. Вони спонукають учнів знайти і прочитати весь твір, що в свою чергу підвищує їх загальноосвітній рівень, робить знання, одержані на уроці, глибшими, міцнішими.

Виходячи з усього вище сказаного, можна зробити висновок, що художня література є одним з найефективніших методичних засобів, який допомагає вчителю виробити в учнів правильне розуміння історії.

Як пише Г. О. Цвікальська «художні твори можна поділити на дві групи: художні твори створені в епоху, якій вони присвячені, і твори, написані про ту або іншу епоху багато років згодом» [2].

Можна сказати, що художні твори, написані в епоху, якій вони присвячені, є своєрідним документом, з якого можуть черпати знання про

Важливим засобом, що допомагає відображати історію в навчальному процесі, зворушити душу, є художня література. Саме це джерело історичних знань має невичерпні можливості для образного відтворення минулого. Саме художня література робить історичний образ більш конкретним і живим. Адже завдання навчально-виховної роботи вчителя історії вимагає, щоб історичний матеріал було доведено до свідомості учнів конкретно, образно, емоційно. А що найкраще допоможе у вирішенні цього питання? Це звичайно ж художня література. Література починається з людини — героя твору, його моралі, роздумів, почуттів, діяльності, ставлення до суспільства, до свого обов'язку перед народом, перед його історією. Недарма називають літературу «Людинознавством» і «підручником життя». Герой і його ідеали визначають виховну роль літератури. Художня література вчить людей жити і розуміти краще своє далеке минуле і наше сьогодення, тобто вчить всіх нас життєвої історії.

минуле і дослідник, і учень. Є, як відомо, такі періоди історії, які ми знаємо переважно з літературних пам'яток, таким прикладом може послужити «Повість временних літ» Нестора-Літописця.

Уява про цей період у нас дуже туманна, тому в цей період вивчення історії ми повинні використовувати всі джерела, які маємо, звичайно літописи теж, хоча вчені, вивчаючи твір Нестора, знаходять в ньому багато протиріч.

Цінність такого історичного джерела, як фольклор, відзначається видатними російськими істориками ще в середині минулого століття. Так, М. Костомаров в своїй монографії про Богдана Хмельницького широко використав українські думи. Фольклор є для нас важливим тому, що він є одним джерелом і єдиним із старовини, з якого ми дізнаємося про ставлення до тієї чи іншої події не «вченого монаха», не приказного дяка, не самодержавця і його боярина, а самого народу.

Другу групу творів художньої літератури становить власне історична белетристика — історичний роман, повість, історична драма. Якщо в першому випадку автор, працюючи над книгою, черпає свій матеріал з сучасності, з навколишньої дійсності, зовсім не думаючи про те, що нащадки використають його працю як документ, джерело для вивчення відповідного часу, то в другому випадку автор свідомо ставить перед собою мету відтворення минулого в художніх образах. З цією метою він, як і історик, старанно вивчає і аналізує джерела, історичні праці. Прикладів може бути дуже багато: В. Скляренко — «Володимир», А. Хижняк — «Данило Галицький», З. Тулуб — «Людолови», А. Чайковський — «Сагайдачний», М. Старицький — трилогія «Богдан Хмельницький», П. Загребельний — «Я, Богдан», Н. Рибак — «Переяславська рада», І. Нечуй-Левицький — «Виговський», П. Загребельний — «Роксолана» та ін.

Художня література є одним з найбільш сильних і ефективних засобів пізнання реальної дійсності. З особливою силою впливає художня література на учнів, застосування художньої літератури на уроках історії України стало одним з основних методичних засобів в роботі вчителів, який допомагає:

- 1) виробити в учнів світогляд і повніше розкрити основні теоретичні поняття курсу;
- 2) глибше, конкретніше викласти зміст програмного матеріалу;
- 3) вирішити ряд загальноосвітніх і виховних завдань (почуття національної гордості);
- 4) допомагає вчителю вирішити ряд методичних завдань.

Тому використання художньої літератури позитивно впливає на піднесення якості уроку,

звільняючи курс історії України від схематизму і абстрактності, робить його більш доступним розумінню учнів, полегшує запам'ятовування фактичного матеріалу.

Примітки:

1. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії, — К., 1958, — С. 10.
2. Там само. — С. 15.

Методика підготовки вчителя до уроку з використанням художньої літератури

Важливе місце і значення у викладанні історії та закріпленні знань на уроках історії України має робота вчителя і учнів з художньою літературою. Підготовка до уроку з використанням художньої літератури повинна вестись відповідально при виборі матеріалу з художньої літератури, при цьому спираючись на наступні важливі моменти:

— дійсність подій, які описує автор (для цього необхідно провести аналіз і вивчення вчителем того твору, який буде використовуватися на уроці. Правдивий художній образ відрізняється чіткістю і переконливістю художнього образу, потрібна переконуюча його сила, що виховує в учнів відповідне відношення до відповідної історичної події, викликаючи в них співчуття, захоплення, ненависть, бажання думати);

— доступність матеріалу (при підготовці необхідно, щоб матеріал, який готується вчителем, відповідав віку і розвитку учнів. Тільки той матеріал, який доступний учням, може їх зацікавити і тим самим дати поштовх для уяви подій далекого минулого);

— вміння правильно використовувати існуючий матеріал з художньої літератури під час уроку, лекції, розповіді, бесіди (якщо художній твір, який вивчається на уроці, широко відомий, то вчителю краще спочатку дати новий матеріал, а вже потім для закріплення знань необхідно навести приклади із художньої літератури);

— матеріал із художньої літератури має відповідати завданням і змісту шкільного курсу історії України;

«Включення образів художньої літератури в розповідь вчителя — один із методів її використання у вивченні історії в школі. Не слід, однак, забувати, що основним змістом розповіді вчителя на уроці є не викладення літературних творів, а вивчення програмного матеріалу. Літературна конкретизація, не перевантажуючи урок, повинна допомагати учням вивчати нове» [1].

Підготовка до уроку закінчується складанням плану або плану-конспекту. В ньому вчитель намічає використання невеликих уривків

з художньої літератури, які містять коротку характеристику, чіткий опис або конкретний вираз із твору того або іншого письменника. Крайше зачитувати їх конкретно. Це не означає, що всюди потрібно їх точне відтворення на уроці. Вчитель органічно включає їх зміст в свою розповідь так, щоб підкреслити головні акценти своєї розповіді [2].

За допомогою літературного твору він збагачує і конкретизує свою розповідь. Художні образи, які вчитель використовує на уроках підсилюють ідейну спрямованість викладача, доступність теми і служать основою для закріплення в пам'яті учнів нового матеріалу [3].

Але ми мусимо пам'ятати, що перш за все ми повинні готуватися до уроків задовго до початку навчального року. Вивчаючи програму і тему курсу та методичні посібники, знайомлячись з додатковою літературою, ми повинні відбирати головне і звичайно проводити попередню роботу з художньою літературою. Ця попередня робота починається із складання бібліографії в двох варіантах — для вчителя і для учнів.

«Розпочинаючи складання першого, більш широко варіанту бібліографії, вчитель мусить чітко з'ясувати собі, яку роль в процесі вивчення тієї або іншої теми буде відігравати даний твір художньої літератури — роль посібника чи історичного документу і коли роль посібника, то в якій мірі він може бути використаним» [4].

Масштаби застосування літературного твору визначається тим, до якої групи історичних романів він відноситься. Вносячи до бібліографічного списку певний художній твір, вчитель відразу ж повинен при допомозі умовних знаків вказати роль, яку в його роботі буде відігравати даний твір та діапазон його використання. Подібними знаками можуть бути:

«Д» — документ,

«П1» — роман періоду радянської доби (1917-1991 рр.)

«П2» — роман письменників і поетів діаспори. і т. д.

Оформлення бібліографії слід проводити за певним зразком. Однією з різновидностей оформлення вчителем бібліографії може бути хоча б така:

Тема уроку

Автор і назва твору (де, коли виданий, ким).

Короткий зміст (якщо твір не знайомий, то заповнити після прочитання).

Критична література, відгуки.

Роль пропонованого твору на уроці та масштаби його використання (умов. зн. «Д», «П1», і т. д.).

До складання другого, короткого варіанту бібліографії (для учнів), треба поставитись з особливою увагою і особливо звернути увагу

на такі аспекти:

1. Доступність творів за змістом;
2. Відповідність даній темі;
3. Високий художній рівень;
4. Достовірність подій, які описуються [5].

«Важливим етапом попередньої роботи над художньою літературою є робота, що проводиться безпосередньо напередодні уроку, вчитель повинен провести відповідну роботу і над вибраними уривками, повинен підготувати їх для використання на уроці» [6].

«Перш за все вчитель повинен ще раз самостійно уважно прочитати уривок, який він збирається продемонструвати на уроці, до найглибших деталей продумати його зміст. В уривку іноді трапляються іноземні слова, спеціальні терміни — викладач мусить підготувати їх пояснення учням.

Вчитель повинен пояснити учням, в чому полягає специфіка художнього мислення і художнього творення, яку роль в літературі відіграє художній образ та художня типізація і т. п. Лише засвоївши ці поняття, познайомившись з особливостями художньої творчості, учні зможуть вільно орієнтуватися в рекомендованій на уроках літературі» [7].

Важливим моментом попередньої роботи над літературним твором є підготовка вчителя до художнього читання уривку на уроці, до того, щоб уривок був емоційно насичений, щоб в процесі читання було виділено головне, найхарактерніше. Виразне читання робить позитивний вплив на учнів, на сприйняття ними читаного, розуміння його і відповідного ставлення до нього. І, нарешті, останнє на чому повинен зупинитися вчитель, готуючись до уроку, — це визначення методів, за допомогою яких той або інший уривок буде застосований на уроці історії України.

Примітки:

1. А. А. Вагін. «Художня література в викладанні історії» М. «Просвещение» 1978 р. стор. 10.
2. Там само. — С. 12.
4. О. Грушевський. Використання художньої літератури в творчому задумі уроку. — М. 1990 р. стор. 19.
5. Там само. — С. 20.
6. Г. О. Цвікальська. Використання художньої літератури на уроках історії. — К. 1958. — С. 14.
7. Там само. — С. 15-16.

Методичні прийоми та практичне використання художньої літератури на уроках історії України

«Уже на першому уроці історії, під час вступної бесіди, багато хто з вчителів кілька хвилин приділяє з'ясуванню ролі і значення художньої літератури для вивчення історії України, і не тільки її, розкриває суть тих форм роботи над художньою літературою, які будуть застосовуватись на уроці і вдома. Потім вони ознайомлюють учнів з бібліографією художньої літератури, пропонують її записати» [1].

Список рекомендованої художньої літератури можна також доручити оформити комп'ютерним варіантом одному з учнів і потім

вивісити його в кабінеті історії.

На першому ж уроці треба запропонувати учням, щоб вони фіксували свої враження від прочитаних художніх творів в зошиті з історії:

Ось можлива схема:

№ п/п.	Дата (термін роботи над твором)	Автор	Назва твору	Коротка анотація	Враження

Наполягаючи весь час підтримувати в учнів жваву зацікавленість художньою літературою, більшість вчителів у процесі навчання знову і знову повертається до того або іншого твору, який вони рекомендували в свій час учням.

«Одним із методів роботи над художньою літературою, який використовується вчителем історії, є метод літературно-художнього ілюстрування. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель, висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію і даючи її певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновок, наводить яскравий, конкретний уривок з художньої літератури» [2].

Уривок наводиться, по-перше, для того, щоб, коли він відіграє роль посібника, розкрити соціальне коріння історичного явища, з'ясувати абстрактні категорії і поняття, оживити іноді сухо, схематично змальовані в підручнику картини.

По-друге, для того, щоб, коли він відіграє роль документа, надати учням можливість почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище, подію.

З методів роботи над художньою літературою методист Цвікальська Г.О. виділяє такі:

1. Метод літературно-художнього ілюстрування.
2. Метод аналізу використовуваних уривків.
3. Метод будівництва розповіді вчителя на основі шойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку.
4. Метод посилання на твір.
5. Метод використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) в самій розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.
6. Комбінований метод, за яким робота над художньою літературою проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі — з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника [5].

Метод літературно-художнього ілюстрування застосовується по-різному:

— викладач може цитувати уривок з книги, ось, наприклад при вивченні теми «Україна в Першій світовій війні» та розкритті питання формування Легіону Січових стрільців можна звернутися до свідчень Гр. Коссака:

«...1 серпня 1914 року мобілізували мене на війну. Я вийшов на війну в складі Зв. (еденого) п. (олку) оборони краю як командир взводу, з яким відбув похід в серпні 1914 на Кам'янець-Подільський. 23.VIII наказом австр. Голов. Командувача приділено мене до служби при укр. Легіоні. Австрія, як і другі держави, використовувала національні стремління своїх народів в своїм інтересі, дала 1914 р. свою згоду на формування польського легіону, якого штат був 80 тисяч людей і на укр. Легіон спочатку штат був 10 тис. людей, а відтак зредкували до 2 000 люди. На службу до укр. Легіону відрядило австрійське міністерство війни запас — офіцерів українців, а між ними і мене, і на вимогу Укр. Нац. Ради відрядило 80 % адвокатів — судіїв, прокурорів, гімназ. (ійних) учителів, синів адвокатів і попів. При відрядженні до служби при укр. Легіоні рішав також і політ.-парт. чинник, і тому кожна укр. Політ. Партія дбала про те, щоби мала більше своїх. Як я попав на службу в укр. легіон — не знаю, бо не належав до жадної політичної партії в Галичині, співпрацював з укр. радикальною партією. Українські галицькі політичні керівники не вдовольнилися були тим, що віддали на гарматне м'ясо 3.000.000 працююч(ого) люд(у), вони вислали у Відень своїх представників Др. К. Левицького і М. Василька (13) просити австрійський уряд, щоби призначив ще до 3 мільйонів — малий податок, тобто молодь у віці 16 — 18 літ — під умовою, що Укр. легіон буде виконувати окрему політичну службу тобто: а) вести серед населення політичну пропаганду в користь Австрії і Німеччини, б) буде слідити за політ. настроями серед населення і доносити штабам, в) в разі відступу австр. армії має прикривати відступ. Тут повинен я сказати, що про це окреме політичне завдання стрільців маса і деякі з приділених до несення служби в укр. легіоні запасні офіцери не знали, а і я не знав, знали лише верхи, які мріяли о вигідній роботі в тилах армії і думали забезпечити себе.

Але воєнні події пішли не так, як планували австрійські і німецькі штаби — треба було і укр. легіонові іти на фронт — маса стрільців і деякі офіцери йшли радо, бо хотіли з гвинтівкою в руках боротися за визволення України. Два батальйони Укр.С.С. вийшли в поле, на фронт — а нач. Вождь У.С.С. Галушинський і другі вожди не пішли. Начальний Вождь їх залишився в штабі ХХV австрійського корпусу, як референт У.С.С., і був там завідувачем офіцерською столовою штабу ХХV корпусу. Начальник штабу цього корпусу був полковник граф Ламазан, жонатий на графині Пінілековій. Граф Пінілек і другі офіцери поляки сиділи при окремому столі, так зване «Коло польське», і от теперішній лідер українських фашистів, бувший начальник Вождь У.С.С., вже в той час лакеював польській шляхті. Коли австрійське генеральне командування побачило, що я даю собі раду — з моїм батальйоном — 31/1 1915 призначило мене командиром У.С.С. полку, і дістав я степіль майора. На фронті з Укр. Січовими Стрільцями був я від 1/X 1914 до 10/IV 1916.

За цей час від серпня 1914 до 1916 в У.С.С. прийшло до великих змін — перемін, були часи знеохоти, головню в грудні 1914, коли царські війська зайняли було всю Галичину і Карпати. Відтак наступив час романтики.

Мене австрійське командування приділило було на заст. част. вишколу, і ще я збирав і обучав стрільців, бо уважав, що треба мати готові бойові частини для революції, тим більше я повірив в ревлюцію, коли довідався про революцію 1917 р. в Росії — а і маса стрільців, коли дізналися про революцію, про українську Центральну Раду на Україні, набрали знова віри в крала держави майбутнє, а багато почали просто втікати на Україну.

В часи імперіалістичної війни, коли політика Габсбургів почала хитатися, політикою галицьких українців почав цікавитися майбутній претендент на гетьманську булаву

архикнязь Вільгельм, який називав себе Василь Вишиваний, українizuвав себе тим, що почав носити вишивану сорочку. Нечувана річ між гальцькими політиками, щоби член австрійського дому інтересувався українською справою. І от почалися перегони — хто перший буде мати вплив на архикнязя Вільгельма (Вишиваного). І от цей хитрий архикнязь поволи почав добирати до У.С.С., а в кінці взяв з собою 1-й батальйон У.С.С., приділив його до своєї групи і 1918 року виринув на Україні добувати гетьманську булаву.

У квітні 1918 мене назначено Нач. Вишколу, і я дістав наказ виїхати з Вишиваним і запасною сотнею на Україну, тоді окуповану німецькими та австрійськими військами в період гетьманщини. На Україні 1918 між стрілетством настає повна диференціація, а саме: 1) Б-он, який був у групі Вишиваного, дістає назву Вишиванців — гетьманців; 2) Вишкіл, де було до 2500 чоловік — Коссаківці; 3) Запасна сотня мала в собі старий склад і свіжий, який наростає через повернення У.С.С. з російського полону і (вояки якого) мали вже певну революційну підготовку.

6/VI 1918 я виїхав з вишколом У.С.С. до Єлисаветграда, зараз Зіновейськ. Штаб полка містився в реальному училищі, а стрільці містилися за мостом, а моя квартира містилася на заводі Ельворта (днесь Червона Зірка). В Єлисаветграді в той час містився штаб VII Австрійської дивізії. (...) Між мною і Василем Вишиваним доходило до гострих суперечок — він начав був свою руку прикладати і на решту формацій У.С.С., тобто на вишкіл, бо запасна сотня через єї начальника Гірняка Н. Була вже йому віддана. Я по моїй ненависті до Габсбургів і гетьманства не піддався.

В. Вишиваний в липні 1918 виїхав в головну квартиру Вільгельма II (для отримання його згоди на гетьманську булаву на Україні), а рівночасно добуває наказ на зняття мене з Начальника Вишколу і приділення мене під надзор до IV австрійської генералькоманди у Львові. Но я на службі до IV ген. Команди не пішов, а місяць вересень і жовтень як один із керівників революції підготовлявся.

З метою посилення емоційного сприйняття матеріалу при вивченні теми **«Економічний розвиток і суспільно-політичний рух в Україні на початку ХХ ст.»** можна використати вірш Б. Лепкого «Видиш, брате мій», який пронизаний чуйністю до народного героя. У серці митця, у глибині його душі, народжувались прості, але глибоко зворушливі і трагічні слова про знедолених «журавлів — емігрантів»:

Видиш, брате мій,
Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій.
Кличуть: кру! Кру! Кру!
В чужину умру,
Заки море перелучу,
Крилоньки зітру,
Крилоньки зітру.
Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в синіх хмарах
Слід по журавлях.

Якщо викладач вдається до текстуального переказу уривка, необхідно прагнути, щоб в цьому переказі відчувався дух твору, його художні та композиційні особливості, його мова і стиль. Тоді учні ясно сприймають не просто художній твір, а саме пропонувані твір, твір певної епохи і певного автора.

«Вдаючись до методу літературно-художнього ілюстрування, учитель повинен пам'ятати, що взяті ним для залучення на уроці уривки необхідно органічно вплітати у виклад програмного матеріалу. Іноді його доці-

льно використовувати в процесі розповіді вчителя, і тоді він замінить собою цю розповідь або не стане доповненням, поглибленням останньої» [3]. Іноді уривок краще прочитати перед початком розповіді вчителя: в подібному випадку він ніби зіграє роль увертюри, яка відповідно настроює учнів на сприйняття нового матеріалу. Уривок може бути застосований вчителем також наприкінці викладу матеріалу, ніби підсумовуючи, завершаючи його.

Широко розповсюдженим методом роботи в школі є **аналіз літературного тексту**.

Аналіз робиться або самим вчителем або ж спільно з учнями. В першому випадку уривок читається частинами, текст яких відразу ж коментується вчителем. Таким чином, вчитель ніби розкриває перед учнями процес свого мислення, прищеплює їм елементарні навички проведення наукового дослідження.

В іншому разі вчитель читає весь уривок, а потім ставить перед учнями ряд питань щодо прочитаного. З'ясування цих питань сприятиме закріпленню почутого в пам'яті учнів, правильному сприйманню його, допоможе їм прийти до потрібного висновку, цінність якого буде особливо значною тому, що до нього учні придуть самостійно.

Так, при вивченні теми **«Проголошення незалежності Української Народної Республіки»**. Доцільно ознайомити учнів з поезією Миколи Галичка «22 січня 1918 р. в столиці України», присвяченій проголошенню незалежності УНР:

22 СІЧНЯ 1918 РОКУ В СТОЛИЦІ УКРАЇНИ.

Чуй, Український мій Народе!
І про долю дбай!
Нині став ти син свободи,
Правда й воля сонцем сходить
Славно на весь край!...
Вічно дітям України,
Наших всіх земель:
В часті жить для Батьківщини!
Прапор Волі на вершини
Винеси Святий.
В Правді жить в своїй Державі —
Бог так нам звелів.
Хай Тризуб ясніє в славі!
Хай в добрі, у спільній лаві
Київ йде і Львів!

Після цього учням пропонується відповісти на запитання:

Як складались взаємовідносини між Центральною Радою та Раднаркомом РФРСР?

Про яку подію йде мова у поезії? У чому полягає її історичне значення?

Який з Універсалів Центральної Ради мав найбільше значення для утвердження української державності?

Які оцінки діяльності Центральної Ради ви знаєте?

Як ви ставитесь до такого сприйняття поетом події 22 січня 1918 року?

Чи розділяєте його оптимізм? Чому?

Натомість при вивченні теми «**Сталінська індустріалізація України**» учням пропонується уривок з роману Івана Багряного «Тигролови»:

«... Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи! Людей повантажили на пароплав. Вони вже знали всі подробиці втечі цього сміливого юнака, приреченого на двадцять п'ять років каторги.

Прощаючись із землею, прощались з усім. А вічно, либонь, стояв образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Комсомольськ — місто каторги, пекло новітніх канальських робіт, вигачуване костюми українськими. Непівгоłodні люди працюють на 50-ти градусному морозі. Це чесні полтавські, катеринославські та з інших областей трударі, куркулі, державні злодії, засуджені за колоски, та всякі вороги — вчені, вчителі, селяни та робітники, бородаті діди й такі ж бородаті юнаки. Скрізь чигає жорстока смерть без похоронів, як худоби, — смерть від знущання, голоду, пошесті й журби, здичавілі собаки тягають мерзлі людські голови й руки між бараками...»

Учні аналізують, прочитаний вчителем уривок, опираючись на такі запитання: *Який процес зображено у творі? Які рядки твору свідчать про масованість репресій? Що означають авторські слова «засуджені за колоски»? Які слова автора є тавром сталінській тоталітарній системі?*

Ефективним методом використання художньої літератури в процесі навчання історії є використання матеріалу художнього твору (окремих образів і картин) у ролі будівельного матеріалу самої розповіді вчителя.

Так, при вивченні теми «**Розгром військ Врангеля і махновців**» пропонується уривок з новели Ю. Яновського «Шлях армій»:

«...Шойно провели в Політбюро поділ фронтів, щоб Ви виключно зайнялися Врангелем» (Ленін — Сталіну).

Над перекопською рівниною летять гирилицями осінні хмари, журавлі — нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсотисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'ясот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, — жорстко проказав далі старий, — і я б не хотів, — зупинився він, дивлячись у вікно, — я б не хотів, щоб це були погані звістки...

Але до кімнати вбїг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, «кінець!» — крикнув він, — задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зігнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцирниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, вкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія виїшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля

і закрила й другий шлях до Криму — Чонгар. Друга кінна армія, Четверта й Тринадцята продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

«Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів».

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валіанках. Він сидів у штабі Четвертої армії. В нього — довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкунтильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцир відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміщувалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи — в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався; йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валінок намуляв йому ногу. Він перевзувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять-сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

...Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути. І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродах, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці, їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропону-

вали свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась перемишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній Армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51-ї. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв — «Фрунзе».

Дводенні бої під Юшунню — завзяті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно геройським штурмом, багнетною атакою 30 дивізій перемогла під Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму...».

Викладаючи тему: «**Голодомор 1932—1933 рр в Україні**», вчитель використовує для змалювання масштабності та жорстокості методів організації голодомору уривок з повісті Василя Барки «Жовтий князь»:

«... Там грабіж: ніби з переказів про людовидого змія.

Заскочили в хижу і все поперевертали. Глечик із смальцем, надшербленим, без ручки, — поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвінтівочник став: стерегти!

На горищі був старий клунок з неперевианим просом, доклали до глечика. Поскидали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбина з квасолею висіла на кілочку — сам розпорядчик, знявши, поніс до глечика. Паліячки зі стола, рушником прикриті, теж — до скарбу.

Бурячки червоні, в діжці, вцепили враз. На картоплю, в погнутому відерку з проржавілим дном, сходили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням...»

Роботу над художньою літературою можна поєднати також з роботою над історичним документом (тобто використати комбінований метод). В подібному випадку уривок з художнього твору в значній мірі замінює коментарії викладача і доповнює живими картинками скупі слова документу. Так, при висвітленні питання воєнної дії в 1916 році на уроці, присвяченому темі «**Україна в роки Першої світової війни**», вчитель знайомить учнів з ходом військової операції, що увійшла в історію під назвою «Брусилівський прорив». У ході роботи пропонує ознайомитись з відзивами тогочасної преси на цю військову операцію.

Наприклад, «Вестмінстерська газета» повідомляла:

«Тепер вже нема сумніву, що росіяни завдали один з найсильніших ударів у нинішній війні. Є ознаки, що відступ австрійських військ триватиме далі. Радують нас і докази великого поліпшення постачання армії припасами і блискуча стратегія і дивна спритність у виконанні плану».

Для підсилення емоційного сприйняття матеріалу вчитель вводить у розповідь уривок з книги Ю. Слезкіна «Брусилів»:

«... Ураганний вогонь мчав над головою... І тієї ж миті вибухи один за одним, наче гама у бурхливому бігові під-

няли землю і балки вздовж усього видимого озброєним оком австрійського фронту. Хвиля детонації котилася назад, але миттю назустріч їй свистів новий вогнений вишор. Кожен дві з половиною хвилиною — «чемодан», кожні дві хвилини — снаряд польової гармати, кожний снаряд — у заздалегідь визначену точку...

Гуркіт, вогонь, смерть...

О десятій ранку з першою лінією австрійців було покінчено... Вогонь перенесли на другу.

Точно опівдні рушила нарешті російська піхота. Вона перекотилася через першу лінію, досягла другої... Люди бігли у сірій імлі, сонце затьмарилося...

Цей прорив був одним з тих ударів, яким розпочався доблесний липневий натиск нашого фронту...»

Художня література часто застосовується викладачами історії в поєднанні з використанням історичної картини, ілюстрації підручника, схеми. І тоді уривки з книг, пояснюючи картину або схему, замінюють собою розповідь вчителя. Так, при вивченні теми «**Культура України другої половини XIX ст. — початку XX ст.**» вчитель знайомить учнів з таким явищем у культурі, як «передвижники» і, зокрема, з творчістю одного з них, нашого земляка І. Рєпіна. Учням пропонується розглянути його картину «Бурлаки на Волзі». При цьому показ картини вчитель супроводжує описом, поданим за книгою Яківкіної Н. «Русская культура во второй половине XIX века»:

«...Окремі персонажі «Бурлаків» художник наділив різними індивідуальними, психологічними та соціальними характеристиками. Всі ці люди різні, проте однаково лиходій долі, поєднанні однією бурлацькою лямкою, що незмірним тягарем гнітить їм плечі, так само як і порядки та закони царського ладу. Однак, разом з тим, ці люди, охоплені єдиним поривом, породжують не почуття жалю і суму, а захоплення їхньою фізичною та духовною силою. Так, поряд з викриттям соціального зла тут виявилось прагнення художника показати у народному житті поєднання злиденності, покори, краси та визрівання бунту. У спогадах Рєпін, розповідаючи про картину, характеризує основну постать бурлаки Каніна некресівськими словами: «Чи ти прокинешся, сповнений сил?»

Після «Бурлаків» Рєпіна героїчне трактування народних образів міцно входить у мистецтво передвижників...

З усього вище сказаного ми можемо зробити висновок, що практичне використання на уроках історії України художньої літератури дає можливість краще подати матеріал і залишити в учнів більш глибокі знання. Необхідно тільки вміло використовувати всі приклади роботи з художньою літературою та вміло вести підготовку до уроку.

Примітка:

1. Демченко М. В. Методичні вказівки до вивчення курсу історії. — К., 1962. — СС. 27-28.
2. Вагін А. А. Художня література в викладанні історії. — М., 1978. — СС. 14-16.
3. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії. — М. 1958. — С 17.
4. Там само.

(Далі буде)